

Radosť a obeta v Liste Filipanom 2,17-18

Joy and Sacrifice in the Epistle to the Philippians 2:17-18

PATRIK PETER VNUČKO OP

Katolícka univerzita v Ružomberku
Teologická fakulta v Košiciach
Katedra systematickej teológie

Abstract

A quarter of the mentions of joy in Philippians are found in two verses 2:17-18. This fact raises the question of whether this has any meaning or is just a useless accumulation of words. This study seeks to find an answer to this question in terms of context and analysis of relevant verses that point to the interrelationship between sacrifice and joy. The terminology of joy in 2:17-18 is not just a superfluous pleonasm, but has its significance in terms of context, analogy with Old Testament worship, rhetoric, and emphasis on the basic themes of the letter, which are joy and togetherness.

Keywords: Epistle to the Philippians, faith, joy, libation, sacrifice, suffering, togetherness.

Úvod

Jednou z charakteristických čŕt Listu Filipanom je radosť. Z toho dôvodu sa zvykne nazývať Listom radosti. Štvrtina zmienok o radosti¹ v Liste Filipanom, teda štyri zo šesťnástich, sa nachádza v dvoch veršoch: 2,17-18, v ktorých okrem radosti vystupuje do popredia téma kultu a spoločnej obety. Táto skutočnosť

¹ χαρά: Flp 1,4.25; 2,2.29; 4,1; χαίρω: 1,18 [2x]; 2,17.18.28; 3,1; 4,4 [2x].10; συγχαίρω 2,17.18.

otvára otázku, či nezvyčajná koncentrácia terminológie radosti v dvoch veršoch má nejaký význam, alebo je to len zbytočné nahromadenie slov. Taktiež sa vynára otázka vzťahu medzi nosnými témami analyzovaného dvojveršia, ktorými sú radosť a obeta. Štúdia sa snaží nájsť odpoveď na tieto otázky z hľadiska kontextu a analýzy príslušného dvojveršia v nasledujúcich krokoch: po kontexte sa rozoberá kultový jazyk vo verši 2,17, najmä význam kľúčovej metafory prinášania ľatej obety (σπένδομαι). Kultový jazyk v predvetí analyzovaného súvetia je východiskom pre pochopenie motívu radosti v hlavnej časti súvetia. Inými slovami: spoločne prinášaná obeta Pavla a Filipanov je východiskom pre ich spoločnú radosť, ktorú vyjadrujú slovné spojenia συγχαίρω πάνιν ὑμῖν (2,17) a συγχαίρετέ μοι (2,18). Táto spoločne prežívaná radosť zo spoločnej obety má svoju analógiu v starozákonnom kulte, čomu sa venuje pozornosť v piatej časti štúdie. Posledný krok – analýza verša 2,18, si popri kontinuite s predchádzajúcim veršom všíma obrat, ktorý tu nastal v Pavlovej rétorike.

1. Kontext

Podľa väčšiny komentárov dvojveršie 2,17-18 uzatvára širší oddiel Listu Filipanom (1,27-2,18).² Po tom, čo Pavol členov filipskej cirkvi informoval o svojom prežívaní väzenia (1,12-26), presúva pohľad na samotných členov tejto cirkevnej obce a povzbudzuje ich k vytrvalosti v spôsobe života, ktorý je v súlade s evanjeliom (ἡξίως τοῦ εὐαγγελίου), pričom zdôrazňuje, že Filipania – podobne ako Pavol –, dostali milosť nielen veriť v Krista, ale aj trpieť pre neho (1,27-30). Motív utrpenia zohráva pomerne dôležitú úlohu v celom liste. Apoštol pokračuje v parenetickom štýle, povzbudzujúc Filipanov k svornosti a jednote osvojením si zmýšľania Krista Ježiša (2,1-5). Po hymne (2,6-11), v ktorom Pavol kladie Krista ako vzor hodný nasledovania, sa opäť vracia k povzbudzovaniu (2,12-18), aby adresáti listu s „bázňou a chvením“ (μετὰ φόβου καὶ τρόμου) pracovali na svojej spásе. Túto krátku pasáž podľa Standhartingerovej charakterizujú tri rýchlo sa striedajúce obrazové polia: „spása“ (2,12-13), „putovanie púšťou“ (2,14-16) a „obetný kult“ (17). Pavlova nálada osciluje medzi chválou tamojšej cirkvi (2,12) a priznaním, že jeho život visí na vlásku (2,17).³ Weidmann si v týchto veršoch všíma Pavlovu kreativitu v spracovaní rôznych starozákonných motívov ako putovanie púšťou (Nm 14), Mojžiš (Dt 32,5), Abrahám (Gn

² Sinajský kódex veršom 2,17 začína nový odstavec, ako upozorňuje Paul A. HOLLOWAY, *Philippians* (Hermeneia), Minneapolis: Fortress Press, 2017, s. 136. Niektoré komentáre preto pokladajú verše 2,17-18 za začiatok nového oddielu (Flp 2,17-30), v ktorom Pavol predstavuje Timoteja a Epafrodita ako príklady hodné nasledovania. Samotný Holloway však pokladá Flp 2,17-18 za pokračovanie 1,12-26. Zaujímavým prípadom je George H. GUTHRIE, *Philippians* (ZECNT), Grand Rapids: Zondervan, 2023, s. 34 a 197, ktorý pokladá oba verše za steh, spájajúci dve rôzne časti Listu Filipanom (2,12-17 a 2,18-30).

³ Angela STANDHARTINGER, *Der Philipperbrief*, Tübingen: Mohr Siebeck, 2021, s. 183. <https://doi.org/10.1628/978-3-16-160103-3>

15 a 17) a eschatológia (Dan 12,3), ktoré vyvrcholia vo „fascinujúcej a komplikovanej predstave obety v 2,17“.⁴ Do tejto bohoslužobnej terminológie patrí nielen trojica výrazov σπένδομαι, θυσία aj λειτουργία⁵ (2,17), ktorým sa budeme zakrátko venovať, ale aj výraz ἄμεμπτοι (2,15) odkazujúci na bezchybnosť obetných baránkov v Nm 28,3.9.19.31.⁶ K väčšine starozákonných obiet sa pripájala aj nápojová obeta (Nm 28,7.10.14). Výzva Filipanom, aby boli ἄμεμπτοι (bezchybní, bezúhonní), naznačuje, že θυσία a λειτουργία sa týkajú práve ich. K tejto ich obete sa rád pridá ako nápojová obeta aj Pavol. Vďaka tomuto kultovému jazyku je spoločná obeta Pavla a Filipanov akýmsi slávnostným vyvrcholením nielen krátkej exhortácie (2,12-18), ktorá nasleduje po kristologickom hymne (2,6-11), ale aj celej esenciálnej časti listu (1,27-2,18), a teda dvojveršiu 2,17-18 patrí výnimočné postavenie v rámci bližšieho i širšieho kontextu. Keďže Pavlova terminológia radosti v analyzovanom dvojverší sa úzko viaže na kultovú trojicu pojmov σπένδομαι, θυσία a λειτουργία, je vhodné pokračovať ich rozborom.

2. Kultická terminológia σπένδομαι ἐπὶ τῇ θυσίᾳ καὶ λειτουργίᾳ (2,17a)

Hawthorne pokladá sloveso σπένδομαι za crux interpretum v Liste Filipanom⁷, avšak toto slovné spojenie sa dá vzťahovať na celé dvojveršie 2,17-18, v ktorom v podstate každé slovo nastrojuje určitý exegetický problém.⁸ Sloveso σπένδομαι a s ním spojené podstatné meno σπονδή sú odbornými výrazmi pre libáciu, teda pre prinášanie nápojovej obety.⁹ Libácia sa praktizovala tak v starozákonnom kulte, ako aj v rôznych pohanských kultoch. Obraz libácie bol teda zrozumiteľný aj kresťanom z pohanstva. V judaizme nápojová obeta sprevádzala a završovala mnohé iné obety počnúc každodennou raňajšou a večernou obetou: „ku každému baránkovi sa pridá aj nápojová obeta, štvrtina hinu vína“ (Nm 28,7),

⁴ Frederick W. WEIDMANN, *Philippians, First and Second Thessalonians, and Philemon*, Louisville: Westminster John Knox Press, 2013, s. 57. I keď motív Abrahámovho potomstva ako hviezd na nebi nie je až taký presvedčivý ako ostatné spomínané starozákonné námety.

⁵ Sloveso σπένδομαι a s ním spojené podstatné meno σπονδή sú odbornými výrazmi pre prinášanie nápojovej obety, podstatné meno θυσία možno preložiť ako obeta a slovo λειτουργία ako (boho-)služba.

⁶ WEIDMANN, *Philippians*, s. 57.

⁷ Gerald F. HAWTHORNE – Ralph P. MARTIN, *Philippians* (WBC), Grand Rapids: Zondervan, 2023, s. 148.

⁸ Na ilustráciu možno uviesť predložku ἐπί, ktorá má veľa významov už v spojení s datívom (okrem neho sa môže kombinovať s genitívom aj akuzatívom). Najjednoduchšie by ju bolo preložiť v jej základnom lokálnom význame: teda vyliat nápojovú obetu „na“, „navrch“ inej obety. Tak tomu, koniec koncov, bolo v mnohých pohanských obetiach; avšak nie v Izraeli. Ďalšou možnosťou je časový význam: „súčasne“, „v momente“, „pri príležitosti“, no najvhodnejším významom v prípade 2,17 sa zdá byť „pridať ku“. Podrobnejšiu analýzu možno nájsť: Peter T. O'BRIEN, *The Epistle to the Philippians* (NIGTC), Grand Rapids: Eerdmans, 1991, s. 307. John REUMANN, *Philippians* (AYB), New Haven: Yale University Press, 2008, s. 398-399.

⁹ Otto MICHEL, „σπένδομαι,“ in *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament VII*, eds. Gerhard KITTEL – Gerhard FRIEDRICH, Stuttgart: Kohlhammer Verlag, 1964, s. 529-537. Helena PANCZOVÁ, „σπένδο,“ in *Grécko-slovenský slovník. Od Homéra po kresťanských autorov*, Bratislava: Lingea, 2012, s. 1119.

pokračujúc sobotňajúcou obetou (Nm 28,10), novmesačnou obetou (Nm 28,14) a obetami niektorých iných sviatkov. Pre judaizmus je na rozdiel od pohan-ských libácií typické, že sa nikdy neprinášala samostatne, ale iba spolu s inými obetami.¹⁰ Pravdepodobne práve táto skutočnosť ovplyvnila Pavla, keď vraví o vlastnej libácii: tá nie je nejakou „sólo obetou“, ale ak on sám má byť vyliaty ako nápojová obeta, tak je to v súčinnosti s inou obetou, ktorú vyjadrujú ďalšie dva kultové výrazy vo verši 17: θυσία a λειτουργία. Oba pojmy sa používajú v Septuaginte. Prvý z nich označuje samotnú obetu, druhý určitú službu v kultu. Skutočnosť, že oba výrazy majú spoločnú predložku a člen, mnohých viedla k tomu, aby toto slovné spojenie pokladali za hendyadis. Zástanci tohto výkladu však už nie sú zajedno v tom, ktoré slovo z dvojice je riadiace a či slovné spojenie preložiť ako obetnú bohoslužbu alebo bohoslužobnú obetu. Sympatické je Melickovo rozlíšenie, že θυσία vyjadruje obetu, ktorá sa aktuálne prinášala, a λειτουργία službu pri prinášaní obety,¹¹ a tak θυσία môžeme chápať ako to, čo sa aktuálne obetovalo, a λειτουργία ako akt obetovania, bohoslužbu. Oba termíny sú známe aj v helenistickom prostredí. Pôvodne však λειτουργία predstavovala akúkoľvek službu (aj úplne civilnú) v prospech polis, napríklad pri obrane mesta alebo usporiadaní rôznych slávností. Hellerman si všíma, že λειτουργία bola cťou a výsadou popredných občanov a práve tento výraz mohol imponovať kresťanom z mesta, ktoré sa riadilo rímskym právom a ktorého značnú časť tvorili rímski vojenski veteráni so svojimi rodinami.¹² Podobne chcel pravdepodobne Pavol zaimponovať Filipanom, keď vravel o tom, aby sa správali ako vzorní občania, ktorých ústavou je Kristovo evanjelium: ἀξίως τοῦ εὐαγγελίου τοῦ Χριστοῦ πολιτεύεσθε¹³ (1,27).

Oba výrazy θυσία (Flp 4,18) a λειτουργία (2 Kor 9,12) používa Pavol vo svojich listoch v súvislosti s finančnými darmi, preto sa niektorí, ako napríklad Voorwinde,¹⁴ nazdávajú, že slovné spojenie θυσία καὶ λειτουργία treba vzťahovať na peňažnú podporu, ktorú Filipania poskytli Pavlovi vo väzení, ale takýto pohľad sa zdá byť trochu úzkoprsý. Skôr sa slovné spojenie ἐπὶ τῇ θυσίᾳ καὶ λειτουργίᾳ τῆς πίστεως ὑμῶν vzťahuje na celkový život viery členov filipskej obce, vrátane milosti trpieť pre evanjelium (1,29). Výstižne to vyjadril Gniska, že πίστις tu treba interpretovať v širšom zmysle, teda ako ich život viery: ich modlitby, ich

¹⁰ WEIDMANN, *Philippians*, s. 57 striktné zdôrazňuje túto súčinnosť, keď vraví, že bez nápojovej obety nie je žiadna obeta a naopak: „No libation, no sacrifice and vice versa“.

¹¹ Richard, R. MELICK, *Philippians, Colossians, Philemon* (NAC), Nashville: Broadman & Holman Publishers, 1991, s. 115.

¹² Joseph H. HELLERMAN, *Philippians* (EGGNT), Nashville: Broadman & Holman Publishers, 2015, s. 140.

¹³ Sloveso πολιτεύω je odvodené od základnej politickej jednotky – gréckej polis, spravovanej slobodnými občanmi.

¹⁴ Stephen VOORWINDE, „Paul’s Joy in Philippians,“ in *The Reformed Theological Review* 76 (2017): 145-171 (tu: 164 a 167).

misijné úsilie, nevynímajúc ani ich podporu apoštola.¹⁵ Práve táto obeta a bohoslužba, spočívajúca v živote viery, je dôvodom a zdrojom Pavlovej radosti. Podstatná je táto obeta Filipanov. Pavlov príspevok je len liatou obetou, pridanou k obeti Filipanov.

3. Interpretácia σπένδομαι

Predmetom Pavlovej radosti však nie je len život viery Filipanov predstavený slovným spojením *θυσία καὶ λειτουργία τῆς πίστεως ὑμῶν*, ale Pavol by sám bol s radosťou vyliaty ako nápojová obeta k ich obeti, to otvára otázku, čo má Pavol na mysli pod pojmom σπένδομαι? Za posledné desaťročia sa diskutujú dve základné interpretácie: prvá sa týka Pavlovej mučeníckej smrti, druhá Pavlovho utrpenia a vypätia síl v prospech evanjelia. Obe interpretácie majú svoje klady. Prvý výklad je tradičný siahajúci až do staroveku, druhý pravdepodobne začal Denisovou prácou o Pavlovských metaforách v novom kulte v Duchu.¹⁶ Denis prichádza k záveru, že σπένδομαι sa nikdy nepoužívalo na liatie krvi (= αἵμασσειν), a teda ani v tom prípade Pavol nemyslí na vyliatie vlastnej krvi, ale na svoju namáhavú službu evanjeliu vrátane utrpenia, ktoré podstupuje vo väzení. Denisovu interpretáciu sledujú francúzski autori¹⁷ a následne ju uprednostňujú aj niektorí biblisti v iných zemepisných šírkach.¹⁸ Dôvody v prospech tohto výkladu môžeme spolu s Hansenom zhrnúť nasledovne: 1. sloveso σπένδομαι vyjadruje prítomnosť a nie budúcnosť; 2. σπένδομαι nikdy neoznačuje vyliatie krvi; 3. Pavol plánuje v blízkej budúcnosti navštíviť Filipanov (2,24); 4. zdá sa, že obetná metafora pokračuje v predchádzajúcich dvoch metaforách behu a namáhavej práce, a tak všetky tri obrazy vytvárajú dramatickú prezentáciu Pavlovho utrpenia v jeho službe a 5. nepravdepodobná juxtapozícia mučeníckej smrti a radosti.¹⁹ Túto pozíciu zhrňuje Hawthorne slovami, že Pavol pod libáciou nemá na mysli vlastnú smrť, ale skôr „he is picturesquely referring to his sufferings as an apostle”,²⁰ avšak ako tvrdí

¹⁵ Joachim GNILKA, *Der Philipperbrief*, Freiburg im Breisgau: Herder, 1968, s. 155.

¹⁶ Albert-Marie DENIS, „La Fonction apostolique et la liturgie nouvelle en Esprit: Étude thématique des métaphores pauliniennes du culte nouveau,” in *Revue des Sciences philosophiques et théologiques* 42 (1958): 401-436.

¹⁷ Jean-François COLLANGE, *L'épître de saint Paul aux Philippiens*, Neuchâtel: Delachaux & Niestlé, 1973, s. 101. Camille FOCANT, *Les lettres aux Philippiens et à Philémon*. Paris: Cerf, 2015, s. 214.

¹⁸ Gordon D. FEE, *Paul's Letter to the Philippians* (NICNT), Grand Rapids: Eerdmans, 1995, s. 251-255. <https://doi.org/10.5040/bci-000z>; Rinaldo FABRIS, *Lettera ai Filippesi. Lettera a Filemone*, Bologna: EDB, 2001, s. 157-158; REUMANN, *Philippians*, s. 398 a 415; Francesco BIANCHINI, *Lettera ai Filippesi*. Torino: Edizioni San Paolo, 2010, s. 60; Detlef HÄUBER, *Der Brief des Paulus an die Philipper* (HTA), Witten: SCM Brockhaus, 2016, s. 190. HAWTHORNE, *Philippians*, s. 149. Väčšina konzultovaných autorov sa však prikláňa ku klasickej interpretácii. Niektorí sa k danej otázke vyjadrujú neurčito, ako napríklad Romano PENNA, *Lettera ai Filippesi. Lettera a Filemone*, Roma: Città Nuova, 2002, s. 65-66, i keď v Pennovom prípade sa na základe určitých náznakov dá dedukovať, že pripúšťa prípadnú mučenícku smrť.

¹⁹ G. Walter HANSEN, *The Letter to the Philippians* (Pillar), Grand Rapids: Eerdmans, 2009, s. 188. <https://doi.org/10.5040/bci-000w>

²⁰ HAWTHORNE, *Philippians*, s. 149.

Hansen, ani jeden z týchto argumentov dostatočne nevyvracia to, že Pavol tu „odkazuje na reálnu možnosť svojej mučeníckej smrti“.²¹ Hansen následne ponúka kritický pohľad na vyššie spomenuté dôvody.

Na základe O'Brienových²², Hansenových²³ a Hellermanových²⁴ postrehov možno odpovedať nasledovne: 1. použitie prítomného času neznamena, že nápojová obeta sa aktuálne deje, ale v spojení s *εἰ* chce skôr vyjadriť možnosť, s ktorou treba počítať: „aj keby som mal byť vyliaty“ v zmysle „aj keby som mal byť umučený ... budem sa radowať“. Pavol teda netvrdí, že sa to musí stať, ale pripúšťa i túto možnosť. Inými slovami: „Ani mučenícka smrť mi nezabrání v tom, aby som sa radoval...“ 2. Pavol tu používa *σπένδομαι* ako metaforu. O vyliati krvi nehovorí teda doslovne, ale v prenesenom zmysle, podobne ako to používa 2 Tim 4,6.²⁵ Denis však aj v tomto prípade spochybňuje, že by *σπένδομαι* v 2 Tim 4,6 malo význam mučeníckej smrti.²⁶ V tejto súvislosti treba spomenúť Bockmuehlov postreh, že jestvuje staroveký grécky papyrus, v ktorom poprava istého proroka Apollóna sa dá chápať ako libácia. V podobnom význame hovorí v Tacitových Análoch aj Seneka, keď bol vyzvaný, aby spáchal samovraždu (Anály 15,64; 16,35).²⁷ Teda nie je úplne pravdou, že by sa libácia nespomínala v súvislosti s liatím krvi.²⁸ 3. Keď Pavol hovorí o svojej potenciálnej mučeníckej smrti, nehovorí to ako proroctvo, ale pripúšťa to ako jednu z možností, a tak medzi mučeníckym významom *σπένδομαι* a plánovaným skorým príchodom do Filíp (2,24) nie je žiaden rozpor. Pavol predpokladá oslobodzujúci rozsudok, hoci človek nikdy nevie... 4. stúpenci alternatívneho čítania významu *σπένδομαι* neberú adekvátne do úvahy ἄλλ' εἰ καὶ, ktoré navodzujú, že *σπένδομαι* chce k predchádzajúcim metaforám behu a namáhavej práce pridať čosi navyše: teda Pavlovu ochotu vydať aj svoj život. 5. Pavol sa neraduje z mučeníckej smrti ako takej, ale skôr z toho, že môže byť ako nápojová obeta pripojený k obeti Filipianov. Hansen upozorňuje, že metafora libácie sa veľmi podobá Kristovmu zrieknutiu sa seba samého, teda

²¹ HANSEN, *Philippians*, s. 188. <https://doi.org/10.5040/bci-000w>

²² O'BRIEN, *Philippians*, s. 301-306.

²³ HANSEN, *Philippians*, s. 188-189. <https://doi.org/10.5040/bci-000w>

²⁴ HELLERMAN, *Philippians*, s. 140-141.

²⁵ Ἐγὼ γὰρ ἤδη σπένδομαι, καὶ ὁ καιρὸς τῆς ἀναλύσεώς μου ἐφύσθηκεν.

²⁶ DENIS, „Function“, s. 640. Jeho výklad 2 Tim 4,6 je podobný Flp 2,17. Podľa Denisa chce Pavol v 2 Tim 4,6 vyjadriť len to, že už je na konci svojich síl: „la libation ne signifie pas la mise à mort. Elle pourrait signifier par exemple l'épuisement comme d'un liquide entièrement versé, « je suis vidé » disons-nous, ou la fin d'activité (« je suis déjà versé »), et d'ailleurs, continue-t-il, je vais mourir bien-tôt.“

²⁷ Hoci sa v prípade Análov 15,64 spomína, že Seneka prinášal na libáciu teplú vodu, ktorá mala uľahčiť jeho vykrvácanie, so slovami „Obetujem túto tekutinu ako libáciu Jupiterovi Osloboditeľovi“, v prípade 16,35 sa vracia o libácii krvi. V oboch prípadoch však má Tacitus zrejme na mysli krv zmiešanú s teplou vodou, do ktorej stekala Senekova krv.

²⁸ Markus BOCKMUEHL, *The Epistle to the Philippians* (BNTC), London: Continuum, 1997, s. 161.

kenóze.²⁹ Analógia s kristologickým hymnom (2,6-11) by mohla byť samostatným bodom v prospech v mučeníckej smrti. Takto to chápe aj Inselmannová: „ako je Kristus pokladaný za vzor obetavosti až na smrť, tak aj sám apoštol interpretuje možnosť svojho odsúdenia a smrti (Möglichkeit seiner Verurteilung und Tötung) ako službu a obetu, ktorú má on i cirkev poslušne a radostne znášať“.³⁰ Martin prikladá ešte jeden postreh v prospech tradičného chápania – pasívny tvar slovesa σπένδομαι: Pavol nie je aktérom, ale je objektom libácie,³¹ čo však opäť lepšie dáva zmysel v súvislosti s ochotou podstúpiť martýrium, než s Pavlovými námahami v prospech evanjelia a filipského zboru. Pavlov pohľad môže byť omnoho komplexnejší a týkať sa „his work and ministry, whether in life or in death“³². Inými slovami: „Pavol vylieva svoj život v službe takým spôsobom, že smrť je neustálou hrozbou (Flp 1,20-21; 2 Kor 1,8-9; 4,10-11) a mučenícka smrť by bola jednoducho prirodzeným vyvrcholením.“³³ Ak sa teda zoberie do úvahy hypotetický a metaforický jazyk ἅλλ’ ἐι καὶ σπένδομαι, tak sa zdá, že Pavol tu nevyklučuje ani svoju prípadnú mučenícku smrť, ktorou by bol vyliaty ako nápojová obeta k obeti Filipanov a urobil by to s rovnakou radosťou, s akou sa teraz vylieva vo svojej službe a utrpení v prospech evanjelia, a Filipanov, ako to vyjadruje v ďalšej časti svojho súvetia.

4. Χαίρω καὶ συγχαίρω πᾶσιν ὑμῖν (2,17b) ako apodósis

Niekedy diskusia a dôraz na výraz σπένδομαι majú tendenciu zatieniť hlavnú vetu – apodósis; popritom protásis bližšie len špecifikuje hlavnú vetu χαίρω, ku ktorej priraduje ďalšiu vetu: συγχαίρω πᾶσιν ὑμῖν. V oboch prípadoch Pavol hovorí o svojej radosť. Na základe predchádzajúcej analýzy možno dedukovať, že jeho radosť (χαίρω) je dvojaká. Primárne sa teší zo života viery Filipanov, apoštol však má aj ďalší dôvod na radosť: to, že sa k nim môže pridať svojou libáciou, teda svojím vyliatím sa v službe evanjeliu – a ak to bude treba, aj vyliatím vlastnej krvi. Bloomquist taktiež vraví o dvojakej Pavlovej radosť, avšak s iným zreteľom: najskôr sa Pavlova radosť týka konania Filipanov, ktoré má očividne Kristovské črty; ďalším dôvodom na radosť je obeta Filipanov, ktorá ich vierožvestcovi dáva istotu o napredovaní evanjelia bez ohľadu na osud, ktorý ho čaká.³⁴ Ani prípadná

²⁹ HANSEN, *Philippians*, 188: „Just as Christ’s self-emptying led to death on a cross, so Paul views the possibility of following in the way of Christ by being poured out unto death. Paul rejoices not in the act of martyrdom itself, but in the possibility of being one with Christ in being pouring out as Christ emptied himself to be obedient unto death on a cross.“ <https://doi.org/10.5040/bci-000w>

³⁰ Anke INSELMANN, „Zum Affekt der Freude im Philipperbrief. Unter Berücksichtigung pragmatischer und psychologischer Zugänge,“ in *Der Philipperbrief des Paulus in der hellenistisch-römischen Welt*, ed. Jörg Frey und Benjamin Schliesser, Tübingen: Mohr Siebeck, 2015, s. 255-288 (tu: 276).

³¹ Ralph P. MARTIN, *Philippians* (TNTC), Nottingham: Inter-Varsity Press, 2008, s. 128: „Paul is not offering anything, whether his own life or the Philippians’ faith.“

³² BOCKMUEHL, *Philippians*, s. 161.

³³ GUTHRIE, *Philippians*, s. 192.

³⁴ L. Gregory BLOOMQUIST, *The Function of Suffering in Philippians*, Sheffield: Academic Press, 1993, s. 172.

smrť mu neprekazí radosť, ktorú má z Filipanov, ale práve naopak: bude mať radosť len vtedy, ak jeho život bude vyliaty ako nápojová obeta k bohoslužbe a obeti, ktorou je živá viera Filipanov.

Rovnako dôležité ako χαίρω je aj sloveso συγχαίρω (radujem sa spolu s niekým), ktoré naznačuje, že aj Filipania majú radosť zo svojho života viery so všetkým, čo prináša, aj napriek ťažkostiam, ktorým musia čeliť. Pavol sa pripája k tejto ich radosť a teší sa spolu s nimi všetkými. V Novom zákone sa tvary slovesa συγχαίρω vyskytujú len sedemkrát: trikrát v Lukášovom evanjeliu (1,58; 15,6.9) a štyrikrát v Pavlových listoch, z toho dvakrát v Prvom liste Korinťanom (12,26 a 13,6) a dvakrát v Liste Filipanom, práve v analyzovanom dvojverší 2,17-18. Voorwinde si všimá, že vo všetkých prípadoch συγχαίρω predstavuje pripojenie sa niekoho k radosť toho, kto ju už prežíva: Alžbetini susedia a priatelia sa pripájajú k jej radosť, ktorú prežíva z narodenia dlho očakávaného potomka (Lk 1,58). Susedia a priatelia pastiera, ktorý našiel stratenú ovцу, vstupujú do jeho radosť (Lk 15,6). Priateľky a susedky ženy, ktorá našla stratenú drachmu, sa pripájajú k jej radosť (Lk 15,9). Podobne sa dá chápať použitie συγχαίρω aj v Prvom liste Korinťanom: ak sa vzdáva úcta jednej časti mystického tela cirkvi, tak na tejto jeho radosť participujú aj ostatní členovia (1 Kor 12,26) a personifikovaná láska sa pripája k radosť personifikovanej pravdy a raduje sa spolu s ňou (1 Kor 13,6).³⁵ Ak sa teda tento výklad aplikuje na dvojveršie 2,17-18, tak vo verši 17sa Pavol pripája k radosť Filipanov, ktorí prežívajú radosť zo svojho života viery aj napriek ťažkostiam, ktorým musia čeliť. Pavol teda uisťuje Filipanov, že o ich radosť vie a túto ich radosť prežíva spolu s nimi. Tento spoločný aspekt je dôležitý. Ako sa libácia v judaizme neprinášala samostatne, ale tvorila jednotu s inou obetou, tak aj Pavol vytvára jednotu s Filipanmi tým, že sa pripája k ich obeti, ale aj k ich radosť. Pavol a Filipania vytvárajú nielen jednu spoločnú obetu, ale práve vďaka nej prežívajú aj jednu spoločnú radosť, čo má svoju analógiu aj v starozákonnom kulte.

5. Spoločná radosť ako súčasť a vyvrcholenie kultickej metafor

Podľa Thurstonovej Pavlova radosť je vďaka symbolike vína, ktoré sa zvyčajne používalo pri libácii, pokračovaním kultovej metafor, „pretože obetovanie alebo liatie vína v Starom zákone bolo prejavom radosť“³⁶. Radosť často sprevádzala starozákonné sviatky. Vďaka rozpomienke na obdivuhodné Božie skutky v dejinách Izraela, najmä na zázračné vyslobodenie z egyptského otroctva počas Veľkonočných sviatkov (2 Kron 30,21.26) a Sviatku nekvasených chlebov (Ezd 6,22), sú sviatkami radosť. Spoločná radosť charakterizuje aj Turíce (Dt 16,11) a Sviatok

³⁵ VOORWINDE, „Paul's Joy,“ s. 166.

³⁶ Bonnie B. THURSTON, Judith M. RYAN, *Philippians and Philemon* (SP), Collegeville: Liturgical Press, 2009, s. 97.

stánkov (Lv 23,40; Dt 16,14-15).³⁷ „Práve preto, aby udržal plnosť tejto radosti, Zákon predpisuje ľudu, žeby ju šiel čerpať z prameňa, keď sa zhromaždí v Jeruzaleme na tri výročné sviatky.“³⁸ Pravdepodobne práve tento radostný charakter starozákonných sviatkov a obiet, ktoré sa počas nich prinášali, mohol mať vplyv na to, že Pavlov tok myšlienok vyústil do radostného prežívania spoločenstva viery s Filipanmi (2,17). Ak Pavol chápe svoj život a svoju službu evanjeliu ako obetu, tak v analógii s radostným charakterom starozákonného kultu je radosť len prirodzeným vyústením jeho bohoslužby, ako aj bohoslužby života viery Filipanov. Dôvodom dvojveršia 2,17-18 je vlastne spoločné prežívanie radosti zo života viery, ktorý sa nezdráha ani tých najväčších obetí.

Pattersonová vo svojej štúdii o obetných metaforách rozpoznáva „obetný vzorec“ (sacrificial pattern), ktorý umožňuje reinterpretovať skúsenosť utrpenia a transformovať ju na radosť.³⁹ Základom tohto vzorca je Kristovo sebaobetovanie až na smrť na kríži (2,8).⁴⁰ Na tomto vzorci participuje Pavol svojim utrpením vo väzení, Timotej svojou úprimnou starostlivosťou o Filipanov (2,20), Epafroditus, keď „sa pre Kristovo dielo priblížil až k smrti a svoj život vystavil nebezpečenstvu“ (2,30). Vďaka prepojeniu tohoto obetného vzorca sebaobetovania a starozákonných ďakovných obiet potom Pavol „nemusí presviedčať Filipanov, aby sa radovali; iba ich *pozýva* k radosti, pretože radosť je prirodzeným sprievodným javom ďakovných obiet.“⁴¹ Pattersonovej pohľad je veľmi trefný a cenný z viacerých dôvodov: dáva kultový jazyk v 2,17 do súvisu s kristologickým hymnom (2,6-11), zároveň si všíma radostný aspekt starozákonných obiet. Tento kultový jazyk dokáže transformovať pohľad na ťažkosti, ktoré sa už znášajú „bez šomrania a pochybovania“ (2,14), ba s radosťou. Rozličným ťažkostiam a utrpeniu čelí Pavol i Filipania (1,29), no napriek tomu môžu svoju spoločnú obetu prinášať s radosťou. Práve táto „prirodzená konjunkcia utrpenia a radosti pri prinášaní obety je najzreteľnejšie viditeľná vo Flp 2,17-18 (...) a je vyjadrená štvornásobným použitím slovesa χαίρω.“⁴² Zdá sa teda, že viacnásobné použitie terminológie radosti tu nie je náhodné, ale je prirodzeným

³⁷ Clinton E. ARNOLD, „Joy,” in *The Anchor Yale Bible Dictionary III*, ed. David Noel Freedman, New York: Doubleday, 1992, s. 1022-1023 (tu: 1022). <https://doi.org/10.5040/9780300261899-0877>

³⁸ André RIDOUARD – Marie-François LACAN: „Radosť,” in *Slovník biblickej teológie*, ed. Xavier LEÓN-DUFOUR, Zagreb: Kršćanska Sadašnjost, 1990, s. 1074-1080 (tu: 1075); André RIDOUARD – Marie-François LACAN, „Joie,” in *Vocabulaire de Théologie Biblique*, ed. Xavier LEÓN-DUFOUR, Paris: Cerf, 1970, s. 611-616 (tu: 612).

³⁹ Jane Lancaster PATTERSON, *Keeping the Feast. Metaphors of Sacrifice in 1 Corinthians and Philippians*, Atlanta: SBL Press, 2015, s. 109. <https://doi.org/10.2307/j.ctt17kk6wx>

⁴⁰ V prípade kristologického hymnu (2,6-11) je podľa Pattersonovej (tamtiež, pozn. 72 na s. 109) tento vzorec trochu odlišný, keďže Kristova poslušnosť a poníženosť až na smrť na kríži nesmerujú k jeho pozemskej radosti, ale k jeho povýšeniu a osláveniu, ktoré sú však dôvodom na radosť Filipanov.

⁴¹ PATTERSONOVÁ, *Keeping the Feast*, s. 110. Kurzíva: Pattersonová. <https://doi.org/10.2307/j.ctt17kk6wx>

⁴² Tamtiež, s. 110.

vyústením toho, čo Pavol dosiaľ Filipanom napísal a čo prežívajú v spoločnom obetovaní vlastných ťažkostí. Navyše, ako postrehol Hawthorne, toto zarážajúce opakovanie terminológie radosti zdôrazňuje dvojicu tém (twin themes) listu: radosť a spolupatričnosť (togetherness), na čo poukazuje aj početný výskyt slov s predponou *συν* v liste.⁴³ Zvrchovaným miestom, kde starovekí Izraeliti prežívali túto vzájomnú radosť a spolupatričnosť, bolo slávenie sviatkov a prinášanie obiet v Jeruzalemskom chráme. Podobne ako oni, tak aj Pavol a Filipania môžu svorne prežívať radosť zo spoločnej obety, ktorú prinášajú vo svojom každodennom živote. Od tejto radosti Pavla neodradí ani prípadná mučenícka smrť, ba v takom prípade bude len rád, keď svojou libáciou prispeje ku kráse⁴⁴, zmysluplnosti a radosti obeti Filipanov, ktorých pozýva, aby sa takisto (τὸ δὲ αὐτὸ) pripojili k jeho radosti (2,18).

6. Τὸ δὲ αὐτὸ καὶ ὑμεῖς χαίρετε καὶ συγχαίρετέ μοι (2,18) ako bod zvratu

Hoci súvetie *χαίρετε καὶ συγχαίρετέ μοι* možno chápať ako indikatív, pravdepodobnejší je tu imperatívny význam, ktorý zodpovedá biblickej výzve radovať sa z Božej prítomnosti, prežívanej a vyjadrenej prostredníctvom kultu.⁴⁵ Kým v prechádzajúcom verši Pavol opisoval svoju radosť z obety, ktorú prináša spoločne s Filipanmi, teraz mení tón a perspektívu: z opisu prechádza k povzbudzovaniu a indikatív mení na imperatív. Zároveň presúva svoj pohľad na Filipanov a z prvej osoby singuláru prechádza k druhej osobe plurálu. Je to akýsi „bod zvratu v rétorike listu“⁴⁶, a preto verš 2,18 nie je len nejakým „pleonastickým paralelizmom“⁴⁷ verša 2,17b, ale skutočným obratom: Pavol totiž o radosti Filipanov dosiaľ hovoril iba v náznakoch, odteraz ich bude k radosti výslovne pobádať.⁴⁸ Výnimku tvorí posledná zmienka o radosti (4,10), kde Pavol hovorí o svojej radosti z predchádzajúcej starostlivosti Filipanov o neho.

K podobnému postrehu ako Holloway dospel aj Fee, ktorý vidí v tomto verši „obzvlášť významný moment“⁴⁹, čo sa týka témy radosti v Liste Filipanom. Doposiaľ Pavol hovoril predovšetkým o svojej radosti: v epištolárnom vďakyvzdaní vraví o svojej radosti z účasti (κοινωνία) Filipanov na evanjeliu od prvého dňa až do okamihu zaslania listu do Filíp (1,4-5). Vo verši 1,18 prejavuje dvakrát svoju radosť. Najskôr z toho, že sa ohlasuje Kristus, či už úprimne, alebo pod

⁴³ HAWTHORNE, *Philippians*, 150.

⁴⁴ PENNA, *Filippesi*, s. 66: „La sua dunque è un'oblazione lieta, che non guarda al costo ma alla bellezza del gesto in sé“.

⁴⁵ STANDHARTINGER, *Philippierbrief*, s. 191. <https://doi.org/10.1628/978-3-16-160103-3>

⁴⁶ Paul. A. HOLLOWAY, *Consolation in Philippians. Philisophical Sources and Rhetorical Strategy*, Cambridge: University Press, 2007, s. 126.

⁴⁷ Ian Y. S. JEW, *Paul's Emotional Regime. The Social Function of Emotion in Philippians and 1 Thessalonians*, Londýn: T&T CLARK, 2022, s. 89. <https://doi.org/10.5040/9780567694140>

⁴⁸ HOLLOWAY, *Consolation*, s. 126.

⁴⁹ FEE, *Philippians*, s. 256. <https://doi.org/10.5040/bci-000z>

nejakou zámienkou. Potom sa teší z toho, že mu to všetko aj vďaka modlitbám Filipanov bude slúžiť na spásu. Vo verši 2,2 vyzýva Filipanov, aby dovŕšili jeho radosť tým, že budú zmýšľať a milovať rovnako ako jedna duša. Pavlovej radosti v 2,17 sa venovala pozornosť vyššie. V doterajšej časti listu Pavol hovorí iba raz o radosti Filipanov (1,25), keď vyjadruje svoje presvedčenie, že ešte nezomrie, ale zostane spolu s nimi, aby mohli napredovať vo viere a mali z toho radosť. Filipania však napredujú vo viere a majú radosť zo života viery aj napriek Pavlovej neprítomnosti (1,27; 2,12). Pavol vie o tejto radosti Filipanov z ich života viery a raduje sa z toho spolu s nimi (2,17). Výzva k radosti (2,18) predstavuje teda akýsi zvrät. Odteraz už Pavol nebude vravieť o pohnútkach vlastnej radosti, ale bude opakovane povzbudzovať v radosti Filipanov (3,1 a 4,4 [2x]). Túto rétoriku nenarúša ani správa o Epafroditovom návrate (2,25-30), nakoľko Pavol dúfa, že Filipania budú mať z jeho návratu radosť, a preto ich povzbudzuje, aby Epafrodita prijali s veľkou radosťou (2,28-29). V konečnom dôsledku v rétorike listu ide o prevládajúci tón: kým dosiaľ prevládala Pavlova radosť a indikatív, po tomto bode zvratu prevláda povzbudenie Filipanov k radosti.⁵⁰ Na podobnom argumente, že výskyt a opakovanie terminológie radosti je štylistickým prostriedkom, ktorý člení List Filipanom na viaceré časti, buduje svoj výklad Guthrie.⁵¹ Ak má pravdu, tak ani nahromadená terminológia radosti v 2,17-18 nie je náhodná, ale má svoj význam a funkciu, nielen po obsahovej stránke, ale aj po formálnej.

Skutočnosť, že Pavol v 2,18 mení v téme radosti tón, ktorý bude dominovať až do verša 4,10, je zaujímavým faktom, ktorý by nasvedčoval tomu, že hromadný výskyt terminológie radosti v dvojverší 2,17-18 nie je len nejakým nadbytočným opakovaním, ale tvorí prechod z jednej časti listu do druhého, a tak verš 2,17 vďaka svojmu obraznému kultovému jazyku slávnostne uzatvára hlavnú časť listu (1,27-2,17) a nasledujúci verš otvára novú partitúru, v ktorej Pavol predstaví ďalšie príklady života podľa viery, ktoré Filipania poznajú z vlastnej skúsenosti s Timotejom (2,19-24), Epafroditom (2,25-30) a Pavlom (3,7-14). Zároveň však všetci traja môžu byť príkladmi života viery vďaka tomu, že nasledujú a napodobňujú smerodajný príklad Ježiša Krista (2,6-11), nezdráhajúc sa obetovať aj vlastný život (2,8.17.30).

7. Zhrnutie

Predchádzajúca analýza naznačuje, že terminológia radosti v 2,17-18 nie je len nadbytočným pleonazmom, ale má svoj význam z hľadiska kontextu, analógie so starozákonným kultom, rétoriky a dôrazu na základné témy listu, ktorými sú

⁵⁰ Radosť Filipanov z viery (1,25) a Pavlov komplement Filipanom „moja radosť a moja koruna“ (4,1) sú skôr výnimky, ktoré potvrdzujú toto „pravidlo“ prevládajúcej rétoriky v téme radosti pred veršom 2,18 a po ňom.

⁵¹ GUTHRIE, *Philippians*, s. 33-35.

radosť a spolupatričnosť. Z hľadiska kontextu je kultový jazyk v 2,17 slávnostným vyvrcholením toho, čo Pavol rozprával v časti 1,27–2,17, pričom posledné slovo tu patrí spoločnej radosti Pavla a Filipianov zo života viery aj napriek ťažkostiam, ktorým musia čeliť (vrátane i hrozby smrti, ktorej sa Pavol môže stať obeťou). Tieto ťažkosti nie sú dôvodom na to, aby vo filipskej cirkvi vládla depresívna nálada, ale práve naopak: radosť, ktorá je zároveň radosťou zo sebaobetovania podľa Ježišovho príkladu až do krajnosti (2,8.17) v službe evanjelia. Analogická radosť charakterizovala starozákonný kult, čo pravdepodobne malo vplyv na Pavlovo prepojenie radosti s kultovou metaforou a jej rozvinutie v dvojverší 2,17–18. Dôvodom dvojveršia 2,17–18 je vlastne spoločné prežívanie radosti zo života viery, ktorý sa nezdráha ani tých najväčších obetí. Túto radosť neprekazia ani tie najväčšie ťažkosti, ktorých vnímanie sa môže vďaka kultovému jazyku a „obetnému vzorcu“ pretransformovať do nového pohľadu. Radosť, aj napriek rôznym ťažkostiam, je sprievodným javom opravdivosti života viery, a preto Pavol v 2,18 po rétorickej stránke mení tón a povzbudzuje Filipianov, aby v nej vytrvali. Neskôr túto výzvu k radosti bude špecifikovať ako „radosť v Pánovi“ (3,1; 4,4). Pokiaľ zdrojom ich viery a radosti bude Pán, tak ich radosť nebude mať prchavý charakter, aký má radosť tohto sveta, ale bude stála a pevná tak, ako stály a pevný je sám Boh – jej Pôvodca.

BIBLIOGRAFIA

- ARNOLD, Clinton E. "Joy," in *The Anchor Yale Bible Dictionary*, ed. David Noel Freedman. New York: Doubleday, 1992. <https://doi.org/10.5040/9780300261899-0877>
- BIANCHINI, Francesco. *Lettera ai Filippesi*. Torino: Edizioni San Paolo, 2010.
- BLOOMQUIST, L. Gregory. *The Function of Suffering in Philippians*. Sheffield: Academic Press, 1993.
- BOCKMUEHL, Markus. *The Epistle to the Philippians* (BNTC). London: Continuum, 1997.
- COLLANGE, Jean-François. *L'épître de saint Paul aux Philippiens*. Neuchâtel: Delachaux & Niestlé, 1973.
- DENIS, Albert-Marie. „La Fonction apostolique et la liturgie nouvelle en Esprit: Étude thématique des métaphores pauliniennes du culte nouveau,“ *Revue des Sciences philosophiques et théologiques* 42 (1958): 401–436.
- FABRIS, Rinaldo. *Lettera ai Filippesi. Lettera a Filemone*. Bologna: EDB, 2001.
- FEE, Gordon D. *Paul's Letter to the Philippians* (NICNT). Grand Rapids: Eerdmans, 1995. <https://doi.org/10.5040/bci-000z>
- FOCANT, Camille. *Les lettres aux Philippiens et à Philémon*. Paris: Cerf, 2015.
- GNILKA, Joachim. *Der Philipperbrief*. Freiburg im Breisgau: Herder, 1968.

- GUTHRIE, George H. *Philippians* (ZECNT). Grand Rapids: Zondervan, 2023.
- HANSEN, G. Walter. *The Letter to the Philippians* (Pillar). Grand Rapids: Eerdmans, 2009. <https://doi.org/10.5040/bci-000w>
- HÄUßER, Detlef. *Der Brief des Paulus an die Philipper* (HTA). Witten: SCM Brockhaus, 2016.
- HAWTHORNE, Gerald F. – MARTIN Ralph P. *Philippians* (WBC). Grand Rapids: Zondervan, 2023.
- HELLERMAN, Joseph H. *Philippians* (EGGNT). Nashville: Broadman & Holman Publishers, 2015.
- HOLLOWAY, Paul. A. *Consolation in Philippians. Philisophical Sources and Rhetorical Strategy*. Cambridge: University Press, 2007.
- HOLLOWAY, Paul A. *Philippians* (Hermeneia). Minneapolis: Fortress Press, 2017.
- INSELMANN, Anke. „Zum Affekt der Freude im Philipperbrief. Unter Berücksichtigung pragmatischer und psychologischer Zugänge,“ in *Der Philipperbrief des Paulus in der hellenistisch-römischen Welt*, eds. Jörg Frey – Benjamin Schliesser. Tübingen: Mohr Siebeck, 2015, s. 255-288.
- JEW, Ian Y. S. *Paul's Emotional Regime. The Social Function of Emotion in Philippians and 1 Thessalonians*. Londýn: T&T CLARK, 2022. <https://doi.org/10.5040/9780567694140>
- MARTIN, Ralph P. *Philippians* (TNTC). Nottingham: Inter-Varsity Press, 2008.
- MELICK, Richard, R. *Philippians, Colossians, Philemon* (NAC). Nashville: Broadman & Holman Publishers, 1991.
- MICHEL, Otto. „σπένδομαι,“ in *ThWNT VII*, eds. KITTEL, Gerhard – FRIEDRICH, Gerhard. Stuttgart: Kohlhammer Verlag, 1964, s. 529-537.
- O'BRIEN, Peter T. *The Epistle to the Philippians* (NIGTC). Grand Rapids: Eerdmans, 1991.
- PANCZOVÁ, Helena. *Grécko-slovenský slovník. Od Homéra po kresťanských autorov*. Bratislava: Lingea, 2012.
- PATTERSON, Jane Lancaster. *Keeping the Feast. Metaphors of Sacrifice in 1 Corinthians and Philippians*. Atlanta: SBL Press, 2015. <https://doi.org/10.2307/j.ctt17kk6wx>
- PENNA, Romano. *Lettera ai Filippesi. Lettera a Filemone*. Roma: Città Nuova, 2002.
- RIDOUARD, André – LACAN, Marie-François. „Joie,“ in *Vocabulaire de Théologie Biblique*, ed. Xavier LEÓN-DUFOUR. Paris: Cerf, 1970.
- RIDOUARD, André – LACAN, Marie-François. „Radosť,“ in *Slovník biblickej teológie*, ed. Xavier LEÓN-DUFOUR. Zagreb: Kršćanska Sadašnjost, 1990.
- REUMANN, John. *Philippians* (AYB). New Haven: Yale University Press, 2008.
- STANDHARTINGER, Angela. *Der Philipperbrief*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2021. <https://doi.org/10.1628/978-3-16-160103-3>
- THURSTON, Bonnie B.; RYAN, Judith M. *Philippians and Philemon* (SP). Collegeville: Liturgical Press, 2009.

VOORWINDE, Stephen. „Paul’s Joy in Philippians,” *The Reformed Theological Review* 76 (2017): 145-171.

WEIDMANN, Frederick W. *Philippians, First and Second Thessalonians, and Philemon*. Louisville: Westminster John Knox Press, 2013.

Mgr. Patrik Peter Vnučko OP

Katolícka univerzita v Ružomberku

Teologická fakulta v Košiciach

Hlavná 89

041 21 Košice

ppvnucko@gmail.com